

Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації)

Вивчення кераміки слов'янської доби на території України, як і в сусідніх слов'янських регіонах розпочалося рівночасно з першими археологічними розкопками. Проте її наукове опрацювання стало можливим лише тоді, коли було нагромаджено чимало матеріалу - горщиків, мисок, цідил, сковорідок, протвиней. Тому не випадково вона займає й чільне місце у звітах, публікаціях матеріалу, статтях і монографічних працях. Її розгляд подається під різними кутами зору: виробничим, функціональним та хронологічним. Але найчастіше кераміка все ж таки висвітлюється і використовується дослідниками в якості датуючого матеріалу об'єктів, поселень чи могильників. Саме на ці властивості зазначених знахідок фахівці звернули увагу вже під час перших археологічних розкопок та аналізу керамічного матеріалу (Русанова, 1973, с.5-6). А згодом, протягом 50-60 років, коли внаслідок розкопок селищ, городищ і могильників джерельна база суттєво поповнилася новими матеріалами, отримані результати, і в першу чергу залишки глиняного посуду, дали змогу фахівцям поділити виявлені старожитності на дві асинхронні, генетично споріднені археологічні культури: типу Праги - Корчака - V-VII ст. та типу Луки Райковецької - VIII-IX ст., які в свою чергу були ще й почленовані на періоди, етапи, фази. В основу такого розподілу покладено, зафіксовані на окремих пам'ятках, культурно-хронологічні горизонти, характер керамічного матеріалу і житлових споруд, а також появу поселень укріпленого типу. Визначаючи загальні хронологічні рамки вказаних старожитностей, і зокрема верхню межу культури типу Луки Райковецької В.К.Гончаров (1963, с.263-315), а за ним і І.П.Русанова (1973, с.17-22) та інші дослідники практично узгодили її з історичною періодизацією - становленням Київської держави. Іншими словами членування старожитностей, застосоване нашими попередниками, віддзеркалює тогочасний рівень здобутих джерел та ті теоретичні засади, яких вони дотримувалися. Звичайно, що не останню роль під час формування джерел і їх інтерпретації відігравали і пануючі в науці (на той час марксистські) концепції становлення і розвитку Східного слов'янства. Доречі, подібний підхід панував в археології і інших слов'янських землях. Наприклад, в Чехословаччині, у міру накопичення джерельного матеріалу основою членування старожитностей другої половини I тисячоліття н.е. були: керамічний матеріал (Р.Бельц, А.Гіюцц та ін); поховальний обряд (І.Червінка); поява укріплених поселень (Я.Ейсер); соціально-економічні формації (Я.Бем, П.Раткош); державотворчі

процеси (Б.Хроповскі) тощо (Bialekova, 1980, s.213-214). Тут слід зазначити, що оперування керамічним матеріалом, в якості хронологічного індикатора, головним чином опиралося на результати аналізу за функціональними, геометричними (форма, пропорції, викінчення вінець посудин, тощо) та семіотичними ознаками. За цим принципом були складені класифікаційно-типологічні схеми, кожна з яких певним чином віддзеркалює важливі аспекти відносної хронології та періодизації певного кола пам'яток чи регіону.

Різний рівень джерел та відмінність у послідовності систематизації керамічного матеріалу спричинили чимало дискусій з приводу важливих аспектів хронологічного характеру, і зокрема, часу появи ранньокружальної чи кружальної кераміки. Якщо до цього додати і те, що на формування археологічного джерела, а іноді і на окремі аспекти його інтерпретації, суттєво впливають суб'єктивні фактори (головні завдання тієї чи іншої історичної школи, політичні погляди і теоретико-методологічні засади дослідників), то зрозумілими стають не лише розбіжності у датуванні об'єкта чи пам'ятки, але й у членуванні старожитностей на культури, періоди, етапи та фази. Правда, останнім часом, зазначені вище погляди на цю проблему починають змінюватися. В статті "К хронології славянських пам'яток Дніпровського Левобережжя останньої чверті I тис. н.е." О.В.Сухобоков досить віддало зауважив, що "при цьому (тобто наявності окремих знахідок з поховань, скарбів і матеріалів з поселень, поряд з класифікацією і типологією із врахуванням часових модифікацій і співставленні з монетними індикаторами - курсив Ф.М.) захоплюючись хронологічним аналізом названих речей і пошуком відповідних аналогій, не завжди приймаються до уваги як морфологічна специфіка (топографія, характер та ін.) самих пам'яток, так і просторово-часові умови їх існування, а також ігноруються особливості загальної історичної ситуації (зовнішньополітичні фактори) на території їх поширення так само як і в межах макрорегіону" (Сухобоков, 1998, с.49). Саме такий підхід у формуванні археологічних джерел був застосований нами під час дослідження багатьох короткотривалих та довготривалих пам'яток VIII-X ст. українського Прикарпаття протягом останнього десятиліття (Филипчук, 1996, с.5-16). Наведені вище зауваження щодо формування і опрацювання археологічних джерел спонукали нас під новим кутом зору підійти до вивчення керамічного матеріалу, суть якого полягає в тому, щоб враховуючи сучасний стан досліджень накреслити нові шляхи систематизації (в існуючих періодизаціях і відносних хронологіях ми зустрічаємося із неоднорідними і застарілими підходами, що лежать в різних площинах) і на цій основі показати специфіку та динаміку місцевого розвитку керамічного посуду. Ми переконані в тому, що членування старожитностей другої пол. I тис. н.е., як кінцевий результат розгляду тих чи інших артефактів в хронологічній площині, перш за все повинно опиратися на археологічний матеріал, а вже після

співставлятися з письмовими даними та з похідними висновками, типу: соціально-економічних формацій, державних утворень тощо.

Загальновідомо, що основою періодизації є відносна хронологія, котра, як буде показано нижче, базується на групі ознак місця - "М", не лише у вузькому, але й в широкому розумінні цього слова. У зв'язку з цим коротко зупинимось на тих теоретичних підсновах, які панують зараз в наукових колах, але досить часто залишаються відірвані від практичних результатів. Маються на увазі теоретичні визначення часової термінології в археології. Так, з теоретичних міркувань *perіod* це "синхронна група типів, що існує раніше, або пізніше інших груп типів; основна ланка відносної хронології" (Бочкарев, Трифонов, 1980, с.16). Звернемо увагу на другу частину визначення, оскільки перша - віддзеркалює теоретичні підходи другого етапу розвитку археологічної науки, для якого характерною була якраз побудова класифікацій і типологій. Щодо відносної хронології він є похідним моментом, тобто базується на її результатах, а значить і повинен розглядатися після неї. Даний підхід має принципове значення. Порушення вказаної послідовності є причиною упередженого ставлення до розкопіді пам'яток, груп чи навіть окремих об'єктів в часі, внаслідок чого сформоване джерело стає неповноцінним. Його неповноцінність полягає в тому, що ознаки групи "Час" є мало-а то й недостовірні. Доречі, останні дуже часто негативно позначаються не лише на розробці типологічних побудов, але й під час узагальнень, коли відтворюється динаміка тих чи інших процесів та явищ. На нашу думку уникнути цього можна лише тоді, коли на основі добре стратифікованих асинхронних комплексів довготривалих поселень простежуються фіксовані зміни у рухомому та нерухомому матеріалі.

Довготривала робота над матеріалом з таких пам'яток дозволяє стверджувати, що розробка відносної хронології для окремого поселення чи археологічної культури взагалі можлива лише на основі аналізу об'єктів та рухомих матеріалів асинхронних комплексів, в яких висхідним (первинним) моментом є місце об'єктів, а похідним (другорядним) - колекції знахідок з них. Необхідність пошуку такої теоретично обґрунтованої послідовності розгляду змін матеріальної культури, і в першу чергу керамічного посуду, котра б базувалася на групі ознак, що вказують на місце як в широкому, так і у вузькому розумінні цього слова, вже давно назріла. З цього приводу в слов'яноруській археології існують різні думки. Ряд фахівців відбирає матеріал за комплексами, надаючи перевагу артефактам, які було віднайдено "in situ" на чернях і в завалах печей, на долівках житлово-господарських споруд, дні ям тощо (Жухаренко, 1961, с.22-27; Русанова, 1973, с.14-15; 1984-1987, с.93-100; Русанова, Тимошук, 1984, с.11; Максимов, Петрашченко, 1988, с.12-38). Інші - відносять до того чи іншого об'єкту усі без винятку знахідки в т. ч. і з заповнень заглиблених котлованів (Ауліх, 1963, с.366; Тимошук, 1976, с.8; 1982, с.14-37;

Михайлива, Тимошук, 1983, с.206-212) або ж навіть пов'язують з ними матеріал, що знаходився поруч в культурному шарі (Малева, 1960, с.3-13). В такому розмаїтті підходів у відборі рухомого матеріалу ми повністю погоджуємось з тими фахівцями, які акцентують свою увагу на знахідках виявлених "in situ", оскільки вони фіксують час припинення функціонування об'єктів. Матеріал, відібраний подібним чином, слід вважати достовірним, тобто таким, що має безпосереднє відношення до досліджуваних жител, господарсько-виробничих споруд, ям тощо, і може бути вагомим аргументом в процесі комплексного аналізу, який передбачає врахування змін як, стратиграфічно розчленованих, об'єктів, так і керамічного посуду, що віднайдені в них. Знахідки, котрі походять із заповнень об'єктів, чи з культурного шару довготривалих поселень, в значній мірі є перемішані протягом їх функціонування та в наступні часи. В першу чергу вони несуть інформацію орієнтаційного характеру, вказуючи на приблизні хронологічні рамки пам'ятки та її тип, а значить не мають прямого, безпосереднього відношення до функціонування досліджуваних об'єктів і під час комплексного аналізу рухомого матеріалу претендують на роль малодостовірних, а то й недостовірних джерел. Поділ знахідок за наведеним принципом лежить не лише в основі ведення пошукових польових робіт, але й в подальшому його опрацюванні. Переловсім, це стосується найчисельнішої категорії артефактів - керамічних посудин, які відігравали і ще довго будуть відігравати важливу, але не виняткову, роль у вирішенні питань відносної хронології та періодизації ранньосередньовічних поселень.

З часу виділення В.К.Гончаровим кераміки, а на її основі і культури типу Луки Райковецької, велика увага дослідників була прикута до вивчення цієї категорії рухомого матеріалу. Тому він був неодноразово систематизований. Як правило, базуючись на власних матеріалах, кожен науковець виводив типи, котрі в свою чергу поділяв на види, підвиди, варіанти і т. п., акцентуючи свою увагу на стилістичних ознаках виробів. Так, типологія ліпного і кружалного посуду, що була розроблена І.П.Русановою, головним чином опирається на профілювання і пропорції горщиків (Русанова, 1973, с.10-16; 1984-1987, с.93-100; Русанова, Тимошук, 1984, с.10-15). Деяко інший підхід застосовував В.В.Ауліх. Визначальними ознаками у виділенні типів він вважав зміни верхніх частин посудин, які співставляв з відомими на той час, хронологічними індикаторами (Ауліх, 1963, с.365-366). Подібної методики дотримувався і Б.О.Тимошук, розглядаючи еволюцію плічок, горла й вінець на тлі окремих стратиграфічних спостережень (Тимошук, 1976, с.8; 1982, с.14-37). Незважаючи на те, що всі наведені і не наведені підходи (повніша історія досліджень слов'янської кераміки VIII-X ст. Правобережної України подана в книзі В.О.Петрашченко (1992, с.6-15) в систематизації матеріалу базуються на ознаках зовнішнього вигляду, між ними є чимало розбіжностей, які ускладнюють використання

запропонованих типологій на практиці. За висловленням В.Д.Барана "подібна ситуація викликана відсутністю універсальної типологічної класифікації слов'янської кераміки. Однак її вивчення показало, що для визначення типів, підтипів горщиків найбільш ефективно використовувати профілювання бочка з врахуванням висоти розміщення плічків і ступінь їх заокругленості. Постановка плічків по відношенню до висоти посуду разом з профілюванням вінець, діаметром горла і дна визначають загальну форму" (Баран, 1988, с.10), яку покладено в основу тієї чи іншої систематизації.

Останнім часом з'явилась перша монографічна праця, присвячена ранньосередньовічній кераміці (Петрашенко, 1992, 136 с.). Аналізуючи матеріали Середнього Подніпров'я VIII-X ст., В.О.Петрашенко зробила вагомий внесок у вивчення цієї категорії знахідок. Запропонована нею класифікація ґрунтується "на статистичний метод аналізу кераміки, а також порівняльно-типологічний, в якому використовуються елементи математичного аналізу і традиційного візуального спостереження" (Петрашенко, 1992, с.22), що дозволило, на наш погляд, доволі успішно розробити відносну хронологію пам'яток цього періоду для Середнього Подніпров'я. Хоча в загальних рисах подібний процес розвитку кераміки цього часу спостерігається і в Прикарпатті, проте механічне перенесення розроблених типів, видів, підвидів і варіантів на його підґрунтя було б, на нашу думку, помилковим. Отже, встановлення відносної хронології в розвитку поселень досліджуваного регіону, тобто послідовності явищ в часі, без врахування причинно-наслідкових зв'язків між ними, базується в основному на порівняльному, стратиграфічному та статистичному методах, що сфокусовані на найбільш масовий матеріал - кухонний посуд. В той же час, складність пошуку єдиного закону розвитку кераміки призвела на практиці до підміни основної ідеї типологічного методу об'єктивним упорядкування археологічного матеріалу - класифікацією (Цетлін, 1989, с.72-73).

Загальновідомо, що класифікацію кераміки на комп'ютерному рівні прийнято робити за функціональними ознаками, тобто за їх призначенням: горщики (кухонні і столові), сковорідки, жаровні, миски, підли. В масі цих виробів домінують кухонні горщики. Вони зустрічаються практично в кожному відкритому об'єкті, незалежно від його призначення. Згідно розроблених типологій випливає, що з плином часу пропорції і форма (зокрема придонна частина, плічка, шийка, вінець) зазнають поступових змін (Русанова, 1973, с.10-16, таб.6-29; Тимошук, 1990, с.64-65, рис.26-27 та інші). На певних етапах розвитку ці зміни супроводжуються вдосконаленням технології виготовлення посуду. Перш за все, це стосується появи гончарного круга та спеціальних печей для випалу кераміки, хоча еволюціонує також і орнаментика. Наведені особливості вичерпують інформацію про характер кухонних горщиків останньої чверті I тис. н.е. Незважаючи на проілюстровану

дослідниками їх еволюцію, зв'язок між характерними ознаками цієї категорії посуду залишається ще до кінця не розкритим.

З усіх груп кераміки певний прогрес спостерігається лише у виготовленні кухонних горщиків, на чому справедливо наголошується всіма дослідниками ранньосередньовічної доби. Окремі зміни форм, пропорцій та орнаменталі склали основу типологічних побудов. Незважаючи на практично однаковий підхід у систематизації, розроблені типології відрізняються між собою часом побутування того чи іншого типу та появою ранньокружальної і кружальної кераміки, кількістю виділених типів, підтипів, варіантів, що складає великі труднощі їх використання. На наш погляд, основна причина подібного стану, полягає у: різному відборі матеріалу з досліджених об'єктів; притягненні вибіркового ознак для систематизації та у неоднаковій послідовності аналізу виділених критеріїв. Оскільки наше ставлення до відбору матеріалу висловлене вище, то надалі увага акцентуватиметься на групах ознак матеріалу та послідовності їх аналізу.

Згідно систематизації, запропонованої Ж.-К.Гарденом, кожен артефакт характеризується шістьма групами ознак: "... трьома "внутрішніми" - 1) "Фізика" (надалі "Ф") - матеріали, з яких вони були виготовлені, ознаки технологічного характеру і т. д.; 2) "Геометрія" - (надалі "Г") об'єктів, тобто їх форма, особливості, використані для визначення розмірів, профілів, розрізів, об'ємів та ін.; 3) "Семіотика" (надалі "С") - будь-які фігурні ознаки на об'єктах - орнаменти, підписи, сцени, символи, написи і т. д.; та трьома "зовнішніми" - 1) "Час" (надалі "Ч") - тобто різноманітні ознаки, що вказують на який-небудь період історії археологічного об'єкта: виникнення, зміна, зникнення, нове застосування і т. д.; 2) "Місце" (надалі "М") - поняття в широкому розумінні, не лише просторова чи географічна прив'язка, але й як зв'язок з культурно-історичним середовищем (майстерні, школи, суспільства, культури); 3) "Функція" (надалі "Фк") - поняття також в широкому розумінні на різних рівнях: Фізична чи матеріальна (наприклад, призначення знарядь праці), соціологічна тощо" (Гарден, 1983, с.120-122). Оперування над отриманим, за останні роки, матеріалом базується на зазначених теоретичних розробках, тобто аналіз кераміки починається за умови, коли дві групи "зовнішніх" ознак, а саме - місце і функція є вже відомі в кожному конкретному випадку, тобто ті дані, якими ми володіємо. А це в свою чергу означає, що послідовність запропонована Ж.-К.Гарденом є такою: "М"- "Ф"- "Г"- "С"- "Фк"- "Ч" (Гарден, 1983, с.129-130). Логіка вибору наведеної схеми підтверджується ще й тим, що аналіз матеріалу починається не з похідної, а з висхідної групи ознак, тобто місця.

Найраніші керамічні комплекси культури типу Луки Райковецької в Українському Прикарпатті виявлено на поселеннях в Кодні (Русанова, Тимошук, 1984, с.28-29, 42-45). Незвиську (Чернош, 1953, 83 с.; 1954, с.12; Смирнова, 1954, с.4; 1956, 96 с.; 1957, 36 с.), Рашкові

(Баран, 1991, 24 с; 1997, с.176-184), Чорнівці (Русанова, 1979, с.331; Тимошук, Русанова, Михайліна, 1981, с.92; Михайліна, 1997, с.96-97). Селища Кодин I і Кодин II хронологічно охоплюють як перехідний етап від пражської культури до культури типу Луки Райковецької (період II Б) (Русанова, Тимошук, 1984, с.26-27), так і ранні фази останньої (період III-А та III-Б) (Русанова, Тимошук, 1984, с.26-28), які були виділені на основі стратиграфії асинхронних об'єктів та еволюції форм ліпних і кружальних горщиків (Русанова, Тимошук, 1984, с.10-14). Нажаль, у детальному описі відсутні стратиграфічна колонка на конкретній ділянці локалізації будівель, ям, та в їх заповненні, а також рівень денної поверхні, тобто всі ті ознаки, що характеризують місце об'єкта в широкому розумінні цього слова. Виділяючи періоди, дослідники уникнули "присутності" лише явно різночасових об'єктів, деструкції яких перекриваються пізнішими, або перекривають раніші споруди та ями. Ті ж об'єкти, що знаходяться поряд і не перекриваються (ж. № 1, 2 - пер. III-А; ж. № 3, 32 і ж. № 18, 19 - пер. III-Б та ін.), віднесені ними до одного періоду, хоча під кутом зору планіграфії вони є без сумніву, асинхронні. Навіть загальні риси еволюції керамічних комплексів, що простежуються в матеріалах зазначених поселень, а саме видозміна форми верхніх частин горщиків та їх орнаментики, не дозволяють, на нашу думку, розмежувати ці та інші об'єкти, оскільки під час систематизації була застосована інша послідовність розгляду груп ознак, а також не враховувалися фізичні властивості тіста. Хоча доступне, на даний час, для нас джерело - введені у науковий обіг матеріали з поселень Кодин I та II - не дає змоги внести корективи в ту періодизацію і хронологію, яку запропонували дослідники, і детальніше розчленувати різночасові комплекси та показати планувальну структуру селища в статичних зрізах й динаміці, проте уже зараз можна з впевненістю сказати, що цілий ряд зв'язуючих елементів, котрі простежуються під час застосування обраного нами підходу знаходять своє підтвердження. Перш за все, мова йде про кухонний посуд з найпізніших комплексів, де добре простежується взаємозалежність між вибором фактури керамічного тіста, способом формування та характером випалу. Підсумовуючи розгляд матеріалів з поселень Кодин I та II все ж таки слід зазначити, що окремі комплекси на досліджених ділянках досить добре розчленовані. А це в свою чергу певним чином дозволяє використовувати запропоновану І.П.Русановою та Б.О.Тимошуком періодизацію і відносну хронологію та погодитися з планувальною структурою окремих частин селища.

Деяко інша картина спостерігається під час аналізу керамічних комплексів з Незвиська. В польовій документації Г.І.Смирнової вдалося віднайти деякі ознаки групи "М", зокрема, рівні денної поверхні та максимальні глибини слов'янських об'єктів, які були віднесені дослідницею до раннього періоду культури типу Луки Райковецької ще тоді, коли її критерії лише викристалізовувалися, тобто в кінці 50-х

років (Смирнова, 1954, с.4; 1956, 96 с.; 1957, 36 с.; 1959, с.98-101; 1960, с.222-238). Введений у науковий обіг матеріал подано в описовому плані, а слов'янський горизонт - поділено на два етапи. У житлах № 5 і 8 (8а), що належать до першого етапу, зустрічалися посудини одного виду - горщики, які мали архаїчний вигляд. В їх тісті домінував шамот, що надавало поверхні стінок риси нерівності та шерехатості (Смирнова, 1959, с.99). Випал посудини - світло-жовтого кольору. Черепки в зломі - одношарові. Як слушно зауважила дослідниця: "У цих горщиках, на відміну від посуду того ж типу із землянки № 4 (другий етап - курсив М.Ф.), вінця майже не відігнуті, а шийка ледве виражена. Особливістю їх є також наявність у деяких посудин горизонтально згладженого краю вінця і відсутність будь-якої орнаментики. За рештою ознак, і зокрема за технікою ліпки, цей посуд подібний до кераміки з ж. № 4" (Смирнова, 1956, с.7). На думку автора розкопок, "кераміка з цих напівземлянок має багато спільного з керамікою пражського типу" (Смирнова, 1959, с.99). Отже, основним видом для цього етапу є "горщики, або як їх називають урні, що мають витягнуті пропорції, слабо відігнуті вінця і ледве виражену шийку. Орнаментика на цих посудинах швидше за все складає виключення" (Смирнова, 1956, с.14). Така характеристика дозволила Смирновій Г.І., а дещо пізніше Барану В.Д. (Баран, 1972, с.204) віднести цей етап до пражської культури.

Другий етап дослідженої ділянки селища, на думку авторки, слід датувати VIII-IX (Смирнова, 1959, с.99), в той час як Баран В.Д. відносить його до VII ст. (Баран, 1972, с.204). Нам видається, що згідно планіграфічних і стратиграфічних спостережень спочатку цей етап необхідно розділити на два асинхронні комплекси: ранній і пізній. До раннього - відносяться житла, долівка яких підмазана жовто-зеленою глиною. Вони були збудовані відразу ж після першого етапу. Найкращою характеристикою зазначеного комплексу можуть слугувати матеріали з ж. № 4. "При зачистці долівки землянки № 4 знайдено тільки ранньослов'янський матеріал, представлений уламками тільки ліпних сіроглиняних горщиків з шерехатою поверхнею. В цілому, в житлі зустрічаються два види посуду: 1) посуд першого виду має злегка відігнуті вінця, рівномірно-сферичні боки, що планомірно переходять в дно, діаметр якого порівняно із загальною висотою посуду, невеликий; 2) другий вид кераміки представлений уламками сковорідок з вертикальним бортиком" (Смирнова, 1956, с.4).

До цього слід додати, що в тісті окремих уламків кераміки поряд з шамотом виступає великозерниста жорстка. Орнаментованого посуду небагато. Пальцевими вдавленнями та косими насічками прикрашені вінця горщиків та бортики сковорідок. Таким чином, в ранніх комплексах II етапу селища із Незвиська змінюються: форма горщиків, і зокрема, їх верхня частина; характер формувальної маси; випал; а також з'являється орнамент у вигляді пальцевих вдавлень.

Зміни, що спостерігаються під кінець другого етапу (пізні комплекси), найкраще відтворюються керамічні збірки з ж. № 6, 12 та ж. № 27. Якщо посуд з житла № 6 дуже подібний до посуду початків другого етапу, і зокрема, з ж. № 4 (Смирнова, 1956, с.9), то вже матеріал з ж. № 12 засвідчує певний прогрес в керамічному виробництві. Хоча основна робота у формуванні корпусу горщиків залишається ще ліпною, проте симетричність верхніх частин та горизонтальне загладжування стінок вже вказує на використання слаботораційного круга. Водночас, у фактурі керамічного тіста з'являється більший відсоток грубозернистої жорсткості, яка разом з шпатом ще складе основу домішок. Порівняно з раннім комплексом, колір випалу суттєво не змінився. Змінилася лише стилістика: форма та основні пропорції. Горщики набувають вигляду опуклобочки, з добре вираженим овальним тулубом, плавними заокругленими плічками, невисокою, відносно короткою, шийкою, чітко відігнутими назовні косозрізаними вінцями (Смирнова, 1957, табл.7). Профілі верхніх частин практично не відрізняються від ранньокружальних та кружальних фрагментів кераміки з ж. № 27. Цей "трубий лінійний посуд супроводжувався керамікою, виготовленою на гончарному колі. Остання відрізняється доброю глиняною масою з домішками колчедану, який надає поверхні посудин золотистий відблиск, гарним випалом і багатою орнаментациєю у вигляді горизонтальних і хвилястих канавок. Відігнуті вінця цих посудин мають косо-, або горизонтально зрізаний край" (Смирнова, 1956, с.13).

Як бачимо, наприкінці функціонування Незвиського селища з'являється ранньокружальна та кружальна кераміка. Її поява характеризується змінами фізичної маси, техніки і технології конструювання, пропорцій і форм, випалу та орнаментациї, які по чергово виступають впродовж всього другого етапу. При цьому необхідно зауважити, що наведений вище прогрес у виготовленні горщиків підтверджується не тільки стратиграфічно, але й синхронними, поступовими змінами в житлобудівництві та планувальній структурі, а саме: в незвичному збільшенні параметрів земляних котлованів; в деяких відмінностях при спорудженні опалювальних пристроїв та мощенні долівок тощо. Наприклад, в ранніх комплексах (ж. № 8а, 5, 10 та, "нововведені" нами житла в кв. 66, - 6 в, 7 а, 7 в) розміри стін земляних котлованів сягають від 2,4 до 3,2 м, долівки утрамбовуються жовтими суглинками, а печі-кам'янки, складені з масивного каміння. А в об'єктах, що відносяться до пізнього комплексу, зокрема в житлах № 4, 8, 11, 13 і заглибленій споруді, яка злокалізована нами в квадратах: 8 ж, 8 з, 9 с, 9 ж, 9 з, спостерігається незначне зростання середніх розмірів земляних котлованів, від 2,8 до 3,4 м, а земляні долівки утрамбовуються жовто-зеленою глиною. Житла № 6, 12, 14, 15 і два "нововиявлені" в кв. 6 с, 6 д, 7 с, 7 д та 3 д, 3 г, 4 д, 4 г характеризуються подальшим зростанням середніх розмірів стін земляних котлованів (від 3 до 3,6 м),

слабовираженою долівкою та застосуванням дрібного каміння для спорудження печей кам'янок (Филипчук, 1996).

Перехід від ліпного до ранньокружального посуду є надзвичайно важливою ланкою в розвитку гончарної справи як хронологічному, так і технологічному аспектах. Ці аспекти настільки взаємозв'язані і взаємозалежні, що ще раз обґрунтовувати їх та доводити право існування немає потреби. А тому, підтвердження ідентичності технологічного процесу та часу переходу до ранньокружальної кераміки на інших поселеннях має не аби-яке значення.

Таку ж картину, щодо появи ранньокружальної кераміки, яка простежується в Незвиську, можна було б спостерігати детально проаналізувавши матеріали селищ Рашків I та Чорнівка I. На селищі Рашків I, де розкопано 80 заглиблених жител, Я.В.Баран виділяє за хронологічною схемою Б.О.Тимощука три етапи розвитку селища протягом VII - поч. IX ст. (Баран, 1997, с.176). Ці етапи він простежує на базі асинхронних комплексів. Однак, поставивши перед собою зовсім інші цілі та опираючись на уже розроблену схему періодизації і хронології, дослідник не звернув належної уваги на ті питання, які ми зараз розглядаємо. Водночас, навіть неглибоке ознайомлення з матеріалами селища Рашків I (Баран, 1991, 24 с.) дозволяє висловити думку про аналогічність технологічного процесу керамічного виробництва протягом третього етапу існування селища.

Не менш цікавими та важливими є матеріали з селища Чорнівка I. Тут, згідно попередніх повідомлень (Русанова, 1979, с.331; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с.92), на дослідженій ділянці відкрито більше двох десятків жител та півтора десятка господарських ям. Оскільки результати досліджень у повному обсязі ще не введені у науковий обіг, то зупинитися на окремих його частинах, на нашу думку, поки що, передчасно. Разом з тим потрібно відзначити, що неогану яву про перехід до ранньокружальної кераміки може проілюструвати матеріал з поселення Чорнівка II, яке розташоване поблизу селища Чорнівка I. Тут, в 1979 році, автором у складі Прикарпатської слов'яно-руської археологічної експедиції АН СРСР, досліджувалися три асинхронні житла, які І.П.Русанова (керівник експедиції) віднесла до VIII-X ст. (Русанова, 1979, с.331). В цьому контексті важливий не стільки сам факт наявності різночасових об'єктів, в тій частині поселення, котра зараз перебуває під лісовим покривом, скільки стратиграфічні спостереження та аналіз рухомого матеріалу, що є в нашому розпорядженні. Так, характер заповнення, рівні денної поверхні та інші ознаки групи "М" вказують, що земляні котловани двох найраніших заглиблених жител (№4 та 5) зазнали впливу антропогенного фактора, а на залишки найпізнішого (№3) - впливали лише природні чинники, про що також свідчить і збережена зашифрована на місці останнього. Віднайденний, в зазначених об'єктах, матеріал підтвердив послідовність та взаємозв'язок тих змін у виготовленні

керамічного посуду, що спостерігаються на завершальних етапах розвитку Кодина I, II та Незвиська.

Перехід до виготовлення ранньокружального та кружального посуду, тобто подальший поступ у виготовленні кераміки, простежується на матеріалах Буківни і Пліснеська - пам'ятках, де на значній площі досить добре розчленовані різночасові комплекси (Филипчук, 1996).

За стратиграфічними даними дослідженої ділянки селища Буківна простежено три періоди його розвитку: ранній, середній (перехідний) та пізній. Як і на прикладах попередніх пам'яток тут застосовано обраний нами підхід систематизації рухомого матеріалу. В об'єктах раннього періоду виявлено кухонні горщики, які за фактурою тіста, формою, пропорціями, технікою конструювання, випалом та орнаментациєю можна поділити на три групи, що відповідають трьом послідовним етапам розвитку. У фактурі керамічного тіста горщиків першої групи переважає грубий (ж. 33; - ж. 43; рис. 4: 2-3. - я. № 5), або ж середньозернистий шамот та жорства (ж. 25; ж. 346). Детальні спостереження над зламами стінок вказують на технологію конструювання цього посуду - шляхом кільцево-спірального наліплення на слабкоротаційному крузі. Випал проводився на слабкому вогні, можливо, відкритому вогнищі чи в звичайних печах, оскільки зібрані фрагменти мають блідо-жовтий та блідо-сірий колір. Вигляд горщиків зберігає тлопланоподібну форму з максимальним розширенням у 2/3 частині їх висоти. Вінець - ледь відхилений, з вертикально-зрізаною і заокругленою верхньою губою, яка іноді прикрашена пальцевими вдавленнями чи косими насічками, або ж - сильновідхилений, косозрізаний. Варто зауважити, що обидва варіанти вінця співіснують протягом функціонування ж. № 43.

На другому етапі керамічна група характеризується значними технологічними змінами, котрі фіксують своєрідний "технологічний стрибок". У фактурі керамічного тіста поступово зникає шамот. Його місце займають мінерали (жорства, велико- та середньозернистий пісок), змішані на суглинковій основі. Профілювання пустотілої ємкості формується на швидкоротаційному крузі, а це значить, що кільцево-спіральний метод конструювання поступово переходить у витягування. Внаслідок застосування нової техніки конструювання горщики виходили асиметричними, хоча їх форма загалом зберігає основні пропорції, які присутні для попередньої групи. Найбільше розширення припадає на 2/3 частину посудин. Плічка і шийка стають делаті краще виражені, а верхня губа вінця викінчується вертикальним та косим зрізом. Удосконалюється й випал. Цеглястий та світло-сірий кольори стінок свідчать уже про те, що випалювання проходить в гончарних печах. Докорінно міняється і орнаментика. На вінцях, шийці і тулубі з'являється рифлений візерунок у вигляді прямих і хвилястих ліній. Протісний зв'язок першої і другої груп свідчать керамічні комплекси з жж. № 33, 34, 43, 54 а, я. № 40, 36 та 44, де простежуються зміни у всіх

групах "внутрішніх" ознак: формі, профілюванні верхніх частин посуду, фактурі тіста, випалі та орнаментациї. Тут слід зазначити, що керамічне виробництво, як і виробництво взагалі, завжди знаходиться в динаміці, охоплюючи хронологічно суміжні етапи.

Протягом третього етапу фактура тіста стабілізується. До легкосуглинкової основи додаються мінеральні домішки і зокрема пісок. Його кількість досягає - від 40 до 70 відсотків. Одночасно збільшується й вміст органіки, яка становить 7-12 відсотків від загалу. Нова, якісно відмінна фактура тіста, очевидно, вимагала не лише удосконалення техніки конструювання, але й технології випалу. Поряд з одношаровим цеглястим (нередукованим) випалом з'являються перші ознаки редуції. Вони простежуються у вигляді темноцеглястого, темнокоричневого та сірого кольорів як в одношарових, так і тришарових зламах стінок. Все це свідчить про пічний випал горщиків у особливому, редукованому (відновлювальному) режимі. Він дозволяв запровадити пористість стінок хімічним шляхом, тобто димленням. Формування ємкості відбувалося на швидкоротаційному крузі за допомогою витягування. На внутрішніх і зовнішніх стінках посудин збереглися спіралеподібні сліди. Зовні вони іноді вкриті тоненьким (до 0,5 мм) прошарком мучнистої суспензії. Пропорції і форма горщиків знають незначних змін. Середня і нижня частини набувають овалоподібної форми. Однак, максимальне розширення все ще припадає на 2/3 загальної висоти. Плічки і шийка добре профілювані. Спостерігається також контрастний перехід до вінця, які сконструйовані у вигляді косого зрізу. Остатній згодом переростає в слабо та добре виражений манжет. На плічках і шийці з'являється рифлений і хвилястий візерунок з п'яти-шести паралельних ліній, а також штампиковий орнамент у вигляді косих насічок. Варто зауважити, що аналогічна за всіма показниками кераміка має масове поширення на короткотривалих поселеннях в Коростовагій, Стільську, Гологірках та інших пам'ятках цього етапу.

Протягом двох наступних періодів функціонування селища спостерігається подальша еволюція цієї категорії посуду. Всі горщики з об'єктів середнього (ж. № 32, 42, 54, 9, я. № 44, 49) і пізнього (ж. № 2, 3, 4, я. № 37, 38, 35, 4, 8, 9) (Томенчук, Филипчук, 2001) періодів, виготовлені з суглинкового тіста з домішками середньо- та дрібнозернистого піску. Проте, його кількість значно менша, ніж в третій групі першого періоду. Вона складає всього 40 - 50 відсотків від загальної маси, а кількість органічних домішок досягає - 10 - 15 відсотків. Формування посуду здійснювалося на швидкому ротаційному крузі шляхом витягування пустотілої ємкості з одного шматка керамічного тіста. На зовнішніх стінках виробів проступає мучниста суспензія товщиною до 0,05 мм. Кардинальних змін зазнає випал виробів. Майже вся кераміка виявилась редукованою, тобто є сірого, темнокоричневого, темносірого та чорного кольорів, з однотиповим

забарвленням в зломі. Поступово змінюється об'єм і пропорції. Максимальне розширення тулуба переноситься до 3/4 висоти посудин. Водночас, простежується контраст у переході від плічок до шийки, яка укорочується і стає вертикальною, а також від шийки до вінець. Останні значно потовщуються, стають масивними, рельєфно вираженими із закрайкою з внутрішньої сторони. Деяко іншою є і орнаментика. Рифлений лінійний візерунок у вигляді широких горизонтальних ліній (шир. 2-3 мм і глиб. до 1,5 мм), покриває плічка та тулуб. Впродовж цих періодів прогресивні зміни охоплюють не лише усі групи ознак кераміки, але й житлобудівництво, планувальну структуру поселень тощо. Оскільки зазначені періоди (II і III) селища Буківна виходять, покищо, за рамки наших зацікавлень, то на них ми зупинитися більше не будемо, хоча в плані хронології давньоруських пам'яток це надзвичайно важливо. Отже, матеріали отримані під час розкопок селища Буківна демонструють всебічну еволюцію кераміки в часи впровадження і становлення як слабо-, так і швидкокоротацийного гончарного круга.

На подібний шлях розвитку кераміки вказує аналіз матеріалів з інших пам'яток, і зокрема з Плісеська. Порівняно з Буківною слов'янський період давнього Плісеська є значно коротшим, хоча у свій час, найраніші об'єкти окремі дослідники відносили навіть до к. VII ст. (Кучера, 1962, с.292-294). Аналіз польової документації і звітів І.Старчука, а також результати наших досліджень дозволили виділити, на матеріалах розкопаної ділянки "дитинця" та в інших частинах городища два періоди: слов'янський та давньоруський (Филищук, 1994, с.52-53; 1998, с.256-279). Основу детальнішого членування, і зокрема виділення етапів, склали стратиграфічні спостереження (перехресття одних об'єктів іншими, глибини котлованів, рівень їх денної поверхні, характер заповнення та деякі риси конструкцій споруд в т.ч. і опалювальних пристроїв).

На першому етапі керамічна група є досить малочисельною. Її найраніші матеріали знаменують початок "технологічного стрибка". Фактура керамічного тіста віднайденого посуду складається з суглинкової основи і домішок таких мінералів як жорства, велико- та середньозернистий пісок, який добре проступив на поверхні стінок. Випал виробів проводився, очевидно, в побутових печах. Фрагменти кераміки мають однотонне: білоцеглясте; цеглясте та світлороманове забарвлення. Формування пустотлої ємкості відбувалося на швидкокоротацийному крузі, про що свідчить не лише описана вище фактура тіста, але й порівняно невелика і рівномірна товщина стінок. Середня і нижня частина горщиків характеризуються овалоподібною формою. Плічки і шийка добре профільовані. Перехід до, відігнутих назви, косозрізаних вінець - контрастно виражений. Максимальне розширення припадає на 2/3 частини від загальної висоти. На плічках з'являється рифлений лінійний та хвилястий орнаменти (ж. № 56, 16, 18, 19). Згодом, десь в середині - кінці цього етапу, фактура керамічного

тіста удосконалюється. Замість жорстви додають велико- та середньозернистий пісок. Така зміна не могла не позначитися на формі посуду. Необізнаність з новими технологічними вимогами призводили до різної усадки, шийно виготовлених на гончарному крузі, горщиків, які набували асиметричної форми (ж. № 7 та ж. № 5,- 1993 р.). У профільованні спостерігається контрастний перехід від шийки до косозрізаних та ледь помітних манжетоподібних вінець. Решта стилістичних ознак та орнаментика залишаються майже незмінні. Разом з тим, децю стабілізується й випал. Всі частини посуду мають цеглястий, покищо однотонний, колір.

На другому етапі фактура тіста - покращується. Внаслідок домішування велико-, середньо- та дрібнозернистого піску, процентний вміст якого досягає 40-70 відсотків, формувальна маса стає легкосуглинковою, що в плані технології є надзвичайно важливо, оскільки конструювання горщиків з такого керамічного тіста можливе лише на швидкокоротацийному крузі, шляхом витягування. Пропорції посуду не зазнають відчутних змін. Найбільше розширення залишається на відмітці 2/3 від загальної висоти, а співвідношення інших параметрів виробів не складає винятків щодо посуду культури типу Луки Райковецької. Деяких змін зазнають форма, випал та стилістика. Середня і нижня частини зберігають овалоподібний вигляд. Перехід від тулуба до плічок ледь помітний, а від плічок до шийки децю плавніший, ніж на попередньому етапі. Косозрізані віця трансформуються в слабо виражений манжет. Нова, якісно відмінна фактура тіста, викликала удосконалення випалу. З'являються перші ознаки редукції. В зломі стінок вже простежується прошарок сивого, або чорного кольорів, що вказує на пічний режим. Плічка і шийка прикрашаються рифленим лінійним (5-6 ліній) та штампиковим орнаментами. Протягом давньоруського періоду кераміка з Плісеська розвивається подібним чином як на селищі Буківні.

Отже, впродовж часу функціонування кожного, окремо взятого поселення, простежуються зміни усіх груп ознак кухонних горщиків: пропорцій і форм, фактури тіста, техніки й технології конструювання, характеру випалу та орнаменталі. Вони чи не найяскравіше віддзеркалюють хронологічний аспект. А тому, простеження навіть в загальних рисах цих змін в масштабі регіону, що базуються на матеріалах зі стратиграфічно розмежованих асинхронних комплексів окремих пам'яток, разом з динамікою житлобудівництва і їх планувальної структури та окремими часовими індикаторами дозволять вирішити питання відносної хронології та періодизації різночасових поселень останньої чверті I тис. н.е.

Еволюція кухонних горщиків з найраніших комплексів зазначеної культури (Кодин I та II) була показана І.П.Русановою та Б.О.Тимощуком через видозміну форм посуду і, зокрема, верхніх його частин. Не розглядаючи фактури тіста і характеру випалу, дослідники все ж таки

зазначали, що "ліпна слов'янська кераміка виготовлена з домішками піску, жорстви або шамоту. Зерна домішок проступають на поверхню посудин і роблять її шорсткою. Колір посудин коричневий, або сірий, випал слабкий, черепки, як правило, крихкі і легко ламаються" (Русанова, Тимошук, 1984, с.11). Крім того, для горщиків типу II, котрі походять не тільки з ранніх (що є цілком закономірно для провінційно римського часу), але й пізніших комплексів притаманне "туге тісто, дрібні домішки та рівна шорстка поверхня" (Русанова, Тимошук, 1984, с.14). При значних аналогіях щодо форм, пропорцій та орнаментаций горщиків, характерних для II етапу Незвиська, III - А, III - Б періодів Кодина I та II, у нас не має жодних сумнівів в тому, що перехід від використання шамоту до жорстви супроводжується вдосконаленням техніки ліпки на слаборотатійному крузі і появі пічного випалу, яке проявляється через синій та коричневий кольори посудин. Така взаємозалежність (фактура тіста - техніка конструювання - режим випалу) притаманна для будь-якого етапу керамічного виробництва і складає зараз один з напрямків в технологічних дослідженнях над цим матеріалом (Kociczewski, Kruppe, 1962, s.175-178; Kruppe, 1967, s.14; Pleiner, 1988, s.304, Abb.5; Daszkiewicz, Raabe, 1989, s.29-38). Початок зазначеного переходу не є винятком і не несе в собі локальних особливостей, а характерний і для інших регіонів поширення слов'янства. Так, в "закритому комплексі" - могильнику в Прші (Словаччина) (Тошк, 1963, s.172) виявлено керамічний матеріал, який за тістом, технікою конструювання і випалом аналогічний до матеріалу з пізніх комплексів II етапу селища Незвисько та III-A і III-B періодів з Кодина. Цей могильник дослідник відносить до кінця аварської доби, тобто до II пол. VIII ст. Притягнення аналогій з широківідомих пам'яток доброї збереженості Центральної і Північно-Східної Європи не вбачаємо за доцільне, незважаючи навіть на наявність там десятків культурних верств. Так, наприклад, під час розкопок Опале Острівка (II верств) автор розділив матеріал не по об'єктах ("in situ", "заловнення"), а по верствах. Таким чином, відсутність детальної стратиграфії і як наслідок малодостовірність віднайденого матеріалу призвело до того, що в одну верству (в т. ч. й до об'єктів) віднесено явно різночасові артефакти. Подібний стан справ характерний і для інших пам'яток цього часу, які часто вважаються еталонними (Hołubowicz, 1959, s.116-117, rys.3).

Подальшу еволюцію кераміки досить добре ілюструють найраніші керамічні комплекси з Буківни (ж. № 25, я. № 5, ж. № 34б, 34а, 43, 33, я. № 40, 36), аналіз яких дозволяє висловити думку, що зміни у фактурі тіста призвели до удосконалення техніки конструювання пустотілих емкостей та інтенсивного пошуку необхідних температури і режиму випалу. На один із ймовірних шляхів зазначеного процесу вказують зміни внутрішніх груп ознак посуду, що були віднайдені в ж. № 43. Без сумніву, весь цей посуд виготовлявся на крузі, але техніка конструювання була очевидно різною. Якщо горщики, де в тісті

переважає шамот, виготовлялися шляхом кільцево-спірального наліплення при малих обертах, то один із горщиків, в тісті якого шамоту не виявилось, мабуть, конструювався на швидкоротатійному крузі. Подібно до виготовлення пустотілих емкостей прогресував і випал. Крім одношарових, поступово з'являються дво- і тришарові в січній стінці посуду. І тут, впливає надзвичайно важливий аспект співіснування різних форм горщиків і, зокрема, їх верхньої частини, які для багатьох дослідників є не лише базою під час побудови класифікаційно-типологічних схем, але й своєрідним хронологічним індикатором. Зміна фактури тіста проходила синхронно з вдосконаленням техніки конструювання і як наслідок, відобразилась на формі посуду і характері орнаментаций. Овалоподібні посудини, в тісті якого переважав шамот, формувалися на слабкоротатійному крузі. Вони характеризуються дель-помітним переходом від тулуба до майже вертикальних вінець. Натомість посудини, з переважаючим вмістом жорстви у фактурі тіста, уже виготовлялися на швидко ротатійному крузі, внаслідок чого зазнало змін і профілювання їх верхньої частини. Перехід від тулуба до плічок, а далі і до шийки та вінець стає більш контрастним. Саме в цей час змінюється і орнаментация: пальцеві вдавлення і насічки на вінях горщиків, поступаються місцем, лінійному і хвилястому орнаментам, які наносились здебільшого на шийці, плічках і тулубі. Отже, форма посуду і характер орнаментаций є не висхідним, а похідним моментом еволюції кераміки і тому не може займати головне місце в хронології чи періодизації.

Подібні зміни у виготовленні кухонного посуду спостерігаються не лише в Прикарпатті. Їх прояви, в тій чи іншій мірі, зафіксовано на багатьох пам'ятках раннього середньовіччя в сусідніх регіонах: Нітрі па Лупці (Chroprowsky, 1962, s.206. rys.21, 22); Жітавській Тоні (Cilinska, 1963, s.100); Скаліці (Kraskowska, 1959, s.165); Височанах на Дні (Kral, 1955, s.348 та ін.).

Як уже зазначалося вище, керамічна група II етапу селища Буківна (II пол. IX ст.) знаменує значний технологічний стрибок. У фактурі тіста повністю зникає шамот. Його місце займають: жорстка, велико- та середньозернистий пісок, що зумовило впровадження нових прийомів конструювання пустотілих емкостей, зокрема на швидкоротатійному крузі. Необізнаність з новими технологічними вимогами призводили до різної усадки виготовлених горщиків, котрі набували асиметричної форми. У профілюванні верхніх частин посуду спостерігається контрастний перехід від шийки до вінець, викінчення яких характеризується горизонтальним, косим та вертикальним зрізом, що поступово переходить в слабвиражений манжет. Сказане добре простежується не лише на матеріалах Буківни (ж. № 34а, я. № 40, я. № 41); Плісеська (ж. № 4 та ж. № 7), але й має аналогії в інших комплексах Центральної Європи, які добре дитуються стратиграфічними даними та речовим матеріалом. Так, на городищі Поганско (Novotny,

1963, s.3-40), могильниках Голубіч (Geisler, 1985, s.450); Тварожне (Geisler, 1984, s.491) (Великоморавська доба) були виявлені кухонні горщики, еволюція яких відзеркалює охарактеризований вище технологічний стрибок.

Кульмінацію розвитку слов'янської кераміки знаменують III етап Буківни, II етап Плісеська, а також матеріал з короткотривалих поселень. Головними, визначальними ознаками щодо кухонного посуду в цей час є: стабілізація фактури керамічного тіста, конструювання пустотілих емкостей шляхом витягування, домінування манжетоподібного викінчення вінець і впровадження редукованого випалу. Серед них особливої уваги заслуговує останнє - впровадження редукованого випалу, яке не потрапило в поле зору фахівців. Редукування, як спосіб усунення пористості стінок посуду і надання йому стійкої водонепроникності, було викликано кардинальною зміною фактури тіста. Оскільки кухонні горщики використовувалися для приготування їжі, то під час їх експлуатації на стінки посудин тривалий час діють два, різні за своєю природою, чинники: вогонь та рідина. З однієї сторони, різке нагрівання стінок вимагає механічних домішок в якості амортизатора, а з другої - розширення пористості, що проходить при цьому, створює умови для проникнення вологи. Зміна керамічного тіста виявилась однією з найскладніших ланок в технологічному ланцюгу виготовлення кружалної кераміки. Як показали результати аналізу керамічного тіста посуду III етапу з Буківни, II етапу з Плісеська та із Стільська (Филипчук, 1996), до добре промішаної суглинкової маси додавали не лише мінерали, але й органіку. Однак, при високих температурах вона згорала, не даючи бажаного ефекту під час експлуатації. В процесі пошуку нових технологій, шляхом проб і аналізу, давні гончарі почали вдаватися до редукування. На думку польського дослідника Є.Крупне, суть редукування кераміки полягає в тому, що на певному етапі її випалу закривається піч, в якій завдяки відсутності доступу повітря відбувається надмірне скупчення вуглекислого газу. Внаслідок цього, у керамічному матеріалі проходить хімічна реакція $Fe_2O_3 + CO = CO_2 + 2FeO$. Якщо дію хімічної реакції охоплює всю товщину стінки, то остання є одношаровою в зломі, а якщо лише частково із внутрішньої та зовнішньої сторін - то тришаровою. Необхідність редуційного випалу Є.Крупне довів експериментом. Він вибрав велику серію малих посудин, випалених редукованим способом, які наповнив водою. Вона утримувалась 2 місяці. Натомість, якість начинь "нередукованих" виявилась значно гіршою. Протягом 3 днів вода повністю витекла (Kruppe, 1961, s.147-150). Аналогії по технології випалу простежуються в близькому за формами забрушанському типі. Порівняння з цим типом посуду цікаве й з інших сторін. Подібно до Буківни й Плісеська тут простежується "трансформація" косо- та вертикально зрізаних вінець у манжетоподібні, а на певному етапі з'являється й штампковий орнамент, що досить широко поширений на

горщиках з короткотривалих поселень. Побутування забрушанського типу З.Ваня відносить до IX - сер. XI ст. (Vana, 1961, s.467).

Підводячи короткі підсумки розгляду кухонних горщиків з ранньосередньовічних поселень українського Прикарпаття під кутом зору хронології необхідно зконцентувати увагу на наступних моментах: а) використанні лише достовірних знахідок, а саме тих, які мають безпосереднє відношення до конкретних об'єктів із стратиграфічно розмежованих комплексів, завдяки чому завжди відомою є група ознак місця у вузькому та широкому розумінні цього слова; б) запропонованій послідовності аналізу груп ознак, що притаманні для будь-якого здобутого артефакта, тобто: "М" -> "Ф" -> "Г" -> "С" -> "Ф" -> "Ч". Такий підхід дозволяє стверджувати, що впродовж VIII-X ст. змінюються не лише форма, пропорції чи орнаментация кухонних горщиків, як це зазначалося раніше, але й ознаки інших груп. При цьому, взаємозалежність постає в дещо іншому порядку: фактура тіста ("Ф") - техніка конструювання ("Г" та "С") - режим випалу ("Ф"), які завжди відзеркалюють хронологічний аспект.

Зараз, ще не має такої кількості достовірних джерел, які б дозволили в достатній мірі визначити етапи розвитку досліджуваної культури в межах регіону, оскільки на відомих нам пам'ятках, в першу чергу простежується поєднаність кожного окремо взятого поселення, що ні в якому разі не може бути використана еталоном для всього регіону без певних коректив. В Незиську - це I та II етапи, що відповідають першій половині - середній VIII та середній VIII - рубежу VIII-IX ст.; в Кодня I та II - виділені дослідниками періоди III A та III B датується відповідно VIII та кінцем VIII ст.; в Буківні - три етапи: I - остання третина IX - рубіж IX-X ст.; II - рубіж IX-X ст. - сер. X ст.; III - сер. X - кін. X ст.; а в Плісеську - два етапи: кін. IX - сер. X ст. - I, та сер. X - кін. X ст. - II етапи. Як бачимо, етапи розвитку зазначених поселень, не завжди співпадають в часі. Проте, якщо порівняти відмінні риси в: топографії розташування ("низинні" і "височинні" групи поселень); типах поселень (селища, городища) та їх розмірах; деяких особливостях конструкцій жител та опалювальних спорудах; характері керамічних комплексів; а також залучити окремі хронологічні індикатори і письмові джерела, то можна виділити чотири етапи: I - рубіж Празько-корчацької та Райковецької культур - середина VIII ст.; II - середина VIII - перша третина IX ст.; III - перша третина IX ст. - поч. X ст.; IV - поч. X - кін. X ст. (Филипчук, 2000, с.40-41). Отже, чотири умовно виділені етапи досліджуваних старожитностей органічно поєднані між собою. Вони відображають не лише рівень розвитку матеріальної культури слов'янської спільноти Українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е., але й зміни економічної та соціальної сфер.

Література

- Ауліх В.В. Основні результати археологічного дослідження Древиборуського селища в с.Рипнів Львівської області // Дисертаційний збірник АН УРСР. Інститут суспільних наук. - К., 1958. - С.26-59.
- Ауліх В.В. Славянское поселение у с.Рипнева (Рипнев I) Львовской области // МИА. - 1963. - №108. - С.366-379.
- Ауліх В.В. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII - IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. - К., 1976. - С.108-118.
- Ауліх В.В. Славяне Прикарпаття і Волині в VIII - IX вв. // Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). - К., 1990. - С.68-74.
- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по памятникам поселений в с.Рашков). - К., 1988.
- Баран Я.В. Слов'янська община за матеріалами поселення Рашків I // Автореферат дисертації на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук. - К., 1991. - 24 с.
- Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. - К., 1997. - С.176-184.
- Бочкарев В.С., Трифонов В.М. Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. ТС. - Ашхабад, 1980. - С.16.
- Гарден Ж.К. Теоретическая археология. - М., 1983.
- Гончаров В.К. Лука Райковецкая // МИА. - 1963. - № 108. - С.263-315.
- Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ. - 1961. - Вып.Е1-57.
- Кучера М.П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // МДАПВ. - 1959. - Вып.2. - С.132-145.
- Кучера М.П. Кераміка Древнього Пліснеська // Археологія. - К., 1961. - Т.ХІІ. - С.153.
- Кучера М.П. Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеска // СА. - 1962. - № 1. - С.292-294.
- Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. - 1962. - Т.12. - С.3-56.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.О. Городище Монастирьок на Середньому Дніпрі // Археологія. - №33. - С.3-20.
- Милевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. - 1960. - Вып.120. - С.3-13.
- Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII - IX ст. - Чернівці, 1997.
- Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники Верхнего Прута VIII-X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. - К., 1983. - С.206-212.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. - К., 1992. - 136 с.
- Русанова И.П. Поселения у с.Корчак на р.Тетерева // МИА. - 1963. - №108. - С.39-50.
- Русанова И.П. Славянские древности V-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. - САИ. - 1973. - ЕІ-25. - 100 с.
- Русанова И.П. Изучение славянских поселений у с.Черновка // АО - 1978 г. - М., 1979. - С.331.
- Русанова И.П. Классификация керамики типа Корчак // Slavica Antiqua. - 1984-1987. - Т.XXX. - С.93-100.
- Русанова И.П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI-VII вв.) // Древние славяне и их соседи. - М., 1988. - С.93-96.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын - славянские поселения V-VIII вв. на р.Прут. - М., 1984. - 84 с.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Гнездо славянских поселений у с.Черновка Черновицкой обл. // АО - 1979 г. - М., 1980. - С.24.
- Смирнова Г.И. Дневник раскопок в с.Незвиско Обертинского р-на Станиславской обл. Днестровской экспедицией АН УССР в июне-июле 1956 г. // Архив ИУ НАНУ. - Оп.5, Од.зб.№154. - 28 с.
- Смирнова Г.И. Отчёт о раскопках верхних слоёв поселения возле с.Незвиско в 1956 г. // Архив ИУ НАНУ. - Оп.5, Од.зб.№191. - 64 с.
- Смирнова Г.И. Отчёт о раскопках верхних слоёв поселения возле с.Незвиско в 1957 г. // Архив ИУ НАНУ. - Оп.5, Од.зб.№206. - 34 с.
- Смирнова Г.И. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. - 1959. - Вып.2. - С.87-101.
- Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение у с.Незвиско на Днестре // РА. - 1960. - LI. - С.222-238.
- Сухобоков О.В. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс.н.э. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). - К., 1998. - С.49-57.
- Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. - К., 1976. - 176 с.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. - К., 1982. - 204 с.
- Тимошук Б.А. Общинный строй Восточных славян VI-X вв. (по археологическим данным Северной Буковины) // Автореф. диссерт. на соискание ученой степени докт. ист. наук. - М., 1983. - 38 с.
- Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. - М., 1990. - 184 с.
- Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА. - 1981. - №2. - С.80-93.
- Томенчук Б., Филипчук М. Буковина - літописний Биковен на Дністрі. - Івано-Франківськ, 2001. - 56 с.

- Филипчук М.А. Слов'янський період в історії Пліснеська // Тези конф. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. - Львів, 1993. - С.22-23.
- Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті // Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. - К., 1996. - 16 с.
- Филипчук М.А. Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. Пліснеський археологічний комплекс. (Стан і перспективи дослідження) // Волиноподільські археологічні студії. - Львів, 1998. - С.256-286.
- Филипчук М.А. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. - Чернівці, 2000. - №1. - С.244-261.
- Филипчук М.А. Проблема періодизації і хронології слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. - Чернівці, 2000. - С.36-45.
- Цеглин Ю.Б. К проблеме периодизации и хронологии археологических культур (по керамическим материалам) // Керамика как исторический источник. - Новосибирск, 1989. - С.72-73.
- Bialekova D. Slovanske obdobie // SA. - 1980. - XXVIII-1. - S.213-226.
- Chropowsky B. Slovanske pohrebisko v Nitre na Lupke // SA. - 1962. - X-1. - S.175-240.
- Cifinska Z. Slovansko-avarske pohrebisko v Zitavskej Topi // SA. - 1963. - XI-1. - S.87-120.
- Daszkiewicz M., Raabe J. Wyznaczenie temperatury pierwotnego wypalania ceramiki zabytkowej // AP. - 1989. - T.XXXIV. - Z.1. - S.29-38.
- Geisler M. Slovanske kostrovy hroby z Tvarozne // AR. - 1984. - XXXVI-5. - S.490-497.
- Geisler M. Slovanske hroby z Holubic // AR. - 1985. - XXXVII-4. - S.449-453.
- Holubowicz W. Z prac wykopaliskowych na Ostrowku w Opolu w roku 1956 // Spr. A. - 1959. - T.XII. - S.115-131.
- Kociczewski L., Kruppe J. Niektore badania fizyko-chemiczne jako metoda badawcza w studiach nad dziejami produkcji garncarskiej // KHKM. - 1962. - 10. - N.1-2. - S.175-178.
- Kraf J. Slovanske mohylnik ve Vysocanech na Dyji // AR. - 1955. - VII-3. - S.342-348.
- Kraskowska L. Prve vyzkumy na slovanskem mohylniku v Skalici // SA. - 1959. - VII-1. - S.165-183.
- Kruppe J. Studia nad ceramika XIV wieku ze Stareho Miasta w Warszawie. - Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1961. - 232 s.
- Kruppe J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV-XV. - Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1967. - 284 s.
- Novotny B. Vyzkum Velkomoravskeho hradiste Pohansko u Nejedku na lednickom ostrove // PA. - 1963. - LIV-1. - S.3-40.

- Pleiner R. Brennversuche in einem Nachgebildeten Slawischen Topferoffen // SA. - 1988. - XXXVI-2. - S.294-308.
- Točik A. Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej rise v Prsi // SA. - 1963. - XI-1. - S.121-198.
- Vana Z. Mise v zapadnoslovanske keramice // PA. - 1958. - LIX-1. - S.185-247.
- Vana Z. Slovanska keramika zabrusanskeho typu v severo-zapadnich Cechach // PA. - 1961. - LII-2. - S.465-476.